

Pályázatunk a Pococktól idézett mottó jegyében arra vállalkozott, hogy az erdélyi protestáns felekezet világában mutasson ki olyan tendenciákat, amelyek a felvilágosodás előkészítésében szerepet kaptak. Kifejezett célunk volt a nemzetközi megközelítések követése és hasznosítása, beleértve az együttműködés lehetőségeinek kihasználását is annak érdekében, hogy az erdélyi fejlemények minél több korai újkorral foglalkozó külföldi műhely és szakember számára megközelíthetővé váljanak. A munkaterv tematikus egységei sorrendjében a részbeszámolókra támaszkodva az alábbiakban összegezzük.

1. A nonadorantista hagyomány továbbélése a 16-18. századi unitarizmusban:

1.1. E tematikus egységen belül a pályázat első időszakában nagy hangsúlyt kapott Enyedi György illetve az ő teológiai fő művét magyarító Toroczkai Máté. A csoport több tagja részt vett azon a workshopen vagy műhelykonferencián, amelyet az ELTE-n Enyedi György prédikációinak kiadására szerveződött csoporttal közösen szerveztünk. Simon József alapvető fontosságú tanulmányt közölt az e konferencia dolgozatait közzé tevő kötetben. Ebben azt mutatta ki, hogy a klasszika-filológiai erudíció miképpen hasznosult Enyedinél, majd Toroczkainál a Biblia értelmezése során. A hazai recepció témakörében most arra koncentrálnak, hogy miképpen, milyen módosulásokkal jelenik meg a legelvonatbannak látszó bölcselet az unitárius hitvédelmi és prédikációs irodalomban. Ebből a szempontból pályázatunk befejező időszakában születtek a legfontosabb eredmények. A kolozsvári unitárius kollégium egykori könyvtárának több kéziratos prédikációkat tartalmazó kötetét átvizsgáltuk. A legjelentősebbnek minősülő MsU 262 legfontosabb részeiről átirat is készült, amelyet honlapunkon elhelyeztünk. Nemzetközi szintén kiemelkedő fontosságúnak minősíthető, hogy egy jelentékeny, a kora újkori Lengyelország és Európa kapcsolatát vizsgáló könyvsorozat antitrinitárius kötetében Balázs Mihály, Simon József és Molnár Dávid is tanulmányt jelentetett meg Lengyelországban: *Antytrynitarianizm w pierwszej Rzeczypospolitej w kontekście europejskim. Źródła-rozwoj-oddziaływanie*. Redakcja naukowa: Michał Choptiany, Piotr Wilczek, Warszawa, 2017. (Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutika wartości, T. X.). Ennek azért van nagy jelentősége, mert az európai kutatásban jobban beágyazódott lengyelországi műhelyeknek nagy szerepük van a kelet-közép-európai fejlemények egészéről kialakult elképzelések alakításában. A lengyel kutatókkal anyanyelvükön folytatott párbeszéd ebben az értelemben is kulcsfontosságú. Megjegyezzük, hogy a kötet tudomásunk szerint jó visszhangot kapott, amelyben nagy szerepet játszott az is, hogy Keserű Gizella a lengyel terminológia fölényes ismeretében véglegesítette a fordításokat. Nemzetközi szintén jelentős fejlemény az is, hogy a socinianizmus filozófiájáról ill. teológiájáról írott két nagy német monográfiáról (Sascha Salatowsky, *Die Philosophie der Sozinianer. Transformationen zwischen Renaissance-*

Aristotelismus und Frühaufklärung. Quaestiones 18. Stuttgart-Bad Cannstatt: frommann-holzboog 2015. 519 S. és Keşutis Daugirdas, *Die Anfänge des Sozinianismus. Genese und Eindringen des historisch-ethischen Religionsmodells in den universitären Diskurs der Evangelischen in Europa.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2016. 636 S. = Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, 240. az erdélyi sajtóosságokat kidomborító, tanulmány értékű bírálatot írt Keserű Gizella és Balázs Mihály, amely az Archiv für Reformationsgeschichte-ben jelenik meg angol nyelven. (Honlapunkon ez is elérhető)

1.2. Az erdélyi nonadorantista tradíció hosszantartó jelenlétéről szóltak Kovács Sándor dolgozatai, amelyek közül az egyik a reformáció emlékéve tiszteletére megjelenő kötetben lát majd napvilágot.

Balázs Mihály a református önéletíró Bethlen Miklós imádságoskönyvében tudta kimutatni a nagy nonadorantista teológus, Jacobus Palaeologus és Enyedi György történetfilozófiai érvelésének felhasználását. Ugyancsak ő készített két tanulmányt is a nonadorantizmus európai és kelet-közép-európai változatairól. A nyugat-európai, különösen németalföldi változatoknak a magyar szakirodalomban teljesen újszerű bemutatása is megtörtént Keserű Gizella két dolgozatában.

2. A sociniánus teológia recepciója

2.1. Már munkatervünk összeállításakor is sejtettük, ígéretes lehet annak kutatása, hogy mi történik akkor, ha az előző pontban említett erős erdélyi hagyomány összeütközik a lengyelországi antitrinitarizmusban domináns szerephez jutott socinianizmussal. Túlzás nélkül állítható, hogy ezen a területen áttörést jelentő eredmények születtek, a levéltári kutatások eredményei módosították terveinket. Molnár Dávid a lengyelek számára is roppant fontos új adatokat és megfontolásokat közölt arról a Valentin Radeckéről, aki csaknem három évtizedig nálunk élt, s az itteni egyház püspöke lett. Ugyancsak ő új dokumentumokat tárt fel Johann Ludwik Wolzogen és Bethlen Ferenc kapcsolatáról, továbbá arról az ifjabb Joachim Stegmannról, aki apja nyomdokain került Kolozsvárra, magával hozva Németalföldön írott, az ottani teológiai viták során írott műveit, amelyeket régóta keres a szakirodalom, s most ő találta meg Kolozsváron. (Molnár Dávid – Szabó Ádám: Az ifjabb Joachim Stegmann és a politika tudománya. Ismeretlen szövegek a 17. század közepéről, *Convivia Neolatina Hungarica 2. Scientiarum miscellanea.* Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században, 134-142.) E szembesülés legfontosabb dokumentumait, köztük az *Apologia Fratrum Unitariorum* c. mű születésének környezetét, a 17-18. század fordulójának Erdélyben honos antitrinitarizmusait alaposan elemzi Keserű Gizella a nehézséget címében is jelző (*Kettős kötésben*) tanulmánya. Az írás a 16. századi kezdetekre visszautalva új levéltári adatokra támaszkodva mutatja be a lengyelországi és erdélyi irányzat vitatkozó együttműködésének kései szakaszát.

Ebben az összefüggésben kell megemlítenünk, hogy a vallásfilozófiai vonatkozású szövegek fontos csoportjait tártuk fel vagy tettük szélesebb körben elérhetővé. Kifejezetten hézagpótlónak tekinthető, hogy elkészítettük Dudith András és Fausto Sozzini levélváltásának magyar fordítását. Az antitrinitáriusokkal egy ideig szimpatizáló magyar humanista ugyanis valóban az alapkérdéseket teszi fel a korabeli dogmatikai építmények igazolhatósága tekintetében. A részletekről még keveset tudó Thienemann Tibor (Dudithot a holland, francia felvilágosodást előlegző úttörőnek nevezve) ráérezett gondolatmenetei kiemelkedő fontosságára, nálunk mégsem tudatosodott, hogy hatása Grotiuson keresztül messze ható volt. A magyarítás történelmi igazságszolgáltatásnak is tekinthető, hiszen ez a hatás csak áttételes lehetett, mert a túl merész gondolatokat tartalmazó Dudith-leveleket már a sociniánusok eltüntették, ám a válaszok alapján ezek jól rekonstruálhatók. A honlapunkon elhelyezett magyarítás már ebben az állapotában is használható lehet még a filozófiatörténet oktatásában is, de terveink szerint hamarosan egy bővebben jegyzetelt és terjedelmesebb előszóval ellátott nyomtatott változat közzétételére. Vállalásunknak megfelelően új kéziratos források felkutatását is célba vettük, s mint egyik munkatervi pontunkban szerepel, elsősorban 17-18. századi kolligátumok átvizsgálására gondoltunk. Ez a munka valóban eredményes volt. Sok kisebb jelentőségű szövegrészlet feltárása mellett az unitárius kollégium 584/A jelzetű egysége bizonyult nagyon jelentősnek. Kiderült, hogy a katalógizálók ezt tévesen tulajdonították egy 18. századi prédikátornak, Tsikfalvi Gergelynek, valójában Valentin Baumgart prédikációiról van szó, aki az 1660-as években Kolozsvár első lelkésze volt, s aki az ifjú Bethlen Miklóssal is teológiai vitát folytatott. A tartalomról annyit máris elmondhatunk, hogy a legnagyobb sociniánus teológusok: Völkel, id. Joachim Stegmann és Johannes Crellius szövegeiből merített prédikációi összeállításakor. Egy korábbi közös publikációra támaszkodva (amelyben csak a kolligátum legvégén olvasható verset közöltük) visszatértünk a kolozsvári unitárius kollégium már említett MSU 262-es jelzetű kódexéhez. Az alaposabb tanulmányozás kimutatta, hogy a kötet a 17. század dereka unitarizmusának megkerülhetetlen fontosságú dokumentuma. A már említett három Enyedi prédikáción kívül az egyházi élet szerveződése szempontjából is fontos viták dokumentumait tartalmazza, elsősorban Dálnoki Nagy Mihály tollából. A tőle származó prédikáció-vázlatok és értekezések a század közepi antitrinitarizmusra határozottan új fényt vetnek. Nem kevésbé fontosak az isteni gondviselésről, az azt tagadó epikureistákról írott szövegek. Ezekről digitális másolatok készültek, illetve az eltelt időben a legfontosabb szövegrészleteket át is írtuk, a honlapunkon tanulmányozható: <https://elofelvilagosodas.wordpress.com> Jelszó: elofelvilagosodas.

2. Németalföldi kapcsolat: a remonstráns és karteziánus hatás

2.1. Pályázatunk legterjedelmesebb szövegkorpuszt jelentő kézírata, Árkosi Tegző Benedek *Hetedszaki elmékedések...* c. művéhez is, amely az unitárius meditációs irodalom legfontosabb darabja, s amelyet keletkezése után bő 70 esztendővel, 1735-ben tettek kötelezővé az unitárius közösségben. Itt is eljutottunk egy változat elektromos rögzítéséig, s a remonstránsokra vonatkozó modern szakirodalom áttanulmányozásával megteremtettük a feltételeket a mű körültekintő értelmezésére is. A példányok számbavétele során olyan változatokra akadtunk, amelyek a szombatosság, ill. a socinianizmus irányába mutatnak meglepetést jelentő eltéréseket. Ebben a helyzetben csak a legelterjedtebbnek látszó változat rögzítésére vállalkozhattunk, a későbbiekre hagyva a nagy eltérésre mutatók értelmezését. Könnyen belátható, hogy egy ilyen alapnak tekinthető változat mindenki számára elérhetővé tétele elősegíti a nagyszámú változat eltéréseinek rögzítését és elhelyezését is. Terveink között szerepel természetesen e nagy mű eszmetörténeti forrásainak eddiginél alaposabb kimutatása is. Ennek részletes bemutatására ebben az időszakban még nem vállalkozhattunk, azt a sejtésünket viszont rögzíthetőnek tartjuk, hogy az eddig méltatlanul figyelmen kívül mennonita és kollegiáns indíttatások minden feltételezettnél erősebben dokumentálhatók lesznek. Nem tartjuk véletlennek, hogy a szöveg tömeges másolásának elrendelése utáni évben peregrinációra induló Agh naplója szerint ez a két irányzat tette rá a legerősebb intellektuális benyomást.

2.2. A felekezeti határ átlépésének roppant izgalmas példája tárul fel Turi Tamásnak Ajtai Abód Mihályról írott dolgozatában ill. a *De nuda religione* című prédikáció közlésében. A későbbi unitárius püspök, Körmöczi János . egyik kolligátumába bemásolt halotti prédikáció azt fejti ki, hogy a különböző felekezetek által ráaggatott, díszes és kevésbé díszes köntösökből kivetkőztetett meztelen vallás lényegét tekintve ugyanaz. A dogmatikai különbségeket elhanyagolhatónak tekintve érvel tehát egy religio universalis mellett. Az eszmetörténeti szempont mellett természetesen rendkívül izgalmas műfaj történetiek is napvilágra kerültek.

2.3. A kartézianus indíttatások a biblia filológiában Németalföldön napirendre került megfontolások keretében váltá vizsgálat tárgyává. E kérdéskör tanulmányozása során figyelmünket már nem korlátoztuk az unitáriusokra, hiszen a munkatervben is körvonalazott remonstráns és kartézianus indíttatások nagyon erősen érintették a további felekezeteket is. Így Bod Péter bibliai filológia teljesítményét is mérlegre tette Balázs Mihálynak a *Felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon 1650-1750 c.* kötetben közölt *Philologia Sacra a magyar protestantizmusban. Kapcsolódások és elkülönülések* c. tanulmánya. A dolgozat több további református mellett bemutatja a Losonczi B. Andrásra is nagy hatással Röell erdélyi recepciójának egy újabb fejezetét is. Csoportunk egy tagja, Simon József két tanulmányában is hozzászólt a kora újkori magyar filozófiatörténet alán legrejtélyesebb szövegéhez, Bethlen Miklós önéletírása bölcséleti bevezetőjéhez.

Kiemelésre méltónak tarthatjuk, hogy a remonstránsokból kiváló, s az európai szellemi életben nagyon fontos szerepet játszó csoportosulás, a kollegiánsok bemutatására először pályázatunk keretében születtek tanulmányok Keserű Gizella tollából. Az említett Köleséri kötetben olvasható írás mellett a *Felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon 1650-1750 c.* kötetben közölt (Balázs Mihállyal közös) dolgozatban az értelmezés legfrissebb eredményeit is számba veszi.

E témakörben fontos fölfedezésünk, Szentiványi Márkos Dániel (a Royal Societyvel is kapcsolatot tartó, s Servet Restitutioját is Angliában megszerző, jelentékeny unitárius személyiség) kéziratos kolligátuma (MsU 714), amelynek a Biblia értelmezéséről szóló, magyar nyelvű értekezése (*A Szentírás helyes magyarázatára és értelmére vezető útmutatás*) arról tanúskodik, hogy peregrinációja során a korai felvilágosodás legkiválóbb németalföldi és németországi teológusaitól tanultakat hasznosította alkotó módon. E szöveg közlését és bemutatását további feladatnak tekintjük.

2.4. Az első esztendőben szinte a csoport minden tagja, így a rövid ideig főállásban foglalkoztatott Molnár Dávid és Vámos Hanna is részt vett annak a kötetnek az összeállításában, amely a rendkívül sokoldalú Köleséri Sámuel vallásfilozófiai műveinek magyar fordítását és értelmezését tartalmazza. A *Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás*. Szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsanna, Kovács András, Kolozsvár 2016. c. kötetben Balázs M., Keserű Gizella és Font Zsuzsa jelentetett meg tanulmányt, míg a korábban említettek feladata a fordítások ellenőrzése volt. A jó szakmai visszhangot kapott kötet először helyezte el ezt a felekezeti határokat túllépő gondolkodót európai összefüggésben.

2.5. A korai felvilágosodás és az egyetemjárás

Eredeti munkatervünknek megfelelően – sok más mellett – több olyan emlékkönyv sajtó alá rendezését elvégeztük, melyeket részben unitárius albumtulajdonosok használtak, részben a magyarországi interkonfesszionális története szempontjából értékelhető fontos dokumentumnak. Ezen albumok eddig kivétel nélkül kiadatlanok voltak, kiadásukra pedig az *Inscriptiones Alborum Amicorum* című adatbázisban került sor, melyben egyébként is hungarika jellegű emlékkönyvi bejegyzéseket teszünk közzé.

Első lépésben beszereztük a mondott emlékkönyvek digitális másolatát. Újfalvi Imre emlékkönyvét az OSZK-ból (Oct. Lat. 150.), Pauli István és Körmöczi János albumát a Biblioteca Academiei Romane Filiala Cluj-Napoca gyűjteményéből (Ms U1. és Ms U3.), Árkosi Tegző Benedek és Ferenc közösen használt albumát a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárából (Ms. 106), Pákei József albumát a Biblioteca Universitara Lucian Blaga gyűjteményéből (MS 667.).

A témánk szempontjából kiemelkedően fontos albumokból az összes, együttesen 425 bejegyzést feldolgoztuk, az egyes bejegyzések szövegét betűhűen, a

rövidítések jelölt feloldásával írtuk át, a nem latin betűs szövegrészekben pedig az eredetiben is alkalmazott ábécéket használtuk. (A bejegyzések fotómásolata szokás szerint szintén elérhető az adatbázisból.) Ezen albumtulajdonosok közül egyedül Újfalvi Imre nem volt unitárius, de a magyarországi heterodoxia története szempontjából talán az ő emlékkönyve a legizgalmasabb dokumentum a feldolgozott anyagban, s meglehetősen kiterjedt szakirodalom is foglalkozik vele, gondolok itt elsősorban Keserű Bálint vonatkozó tanulmányaira, illetve az azok kapcsán kialakult vitára. Pákei József és Körmözi János albumai 200 évvel később keletkeztek Újfalvi emlékkönyvénel, de eszmetörténeti szempontból szintén rendkívül izgalmas dokumentumok. Az utóbbi években elsősorban Körmöczi személye került a kutatás fókuszába (gondolok itt a kifejezetten Körmöczi életművével foglalkozó kolozsvári Körmöczi-konferenciára), de a magyarországi kutatás nagyra értékeli az "első magyar kantianusnak" tartott Pákei személyét is, aki Kolozsvárott Körmöczi tanára és egyik legfontosabb "harcostársa" volt, ezért közöltük Körmöczihez írott leveleit is. (Latzkovits Miklós: Pákei József levelei Körmöczi Jánoshoz (szövegközlés). In: Keresztény Magvető, 2014., 345-364.)

Nagy energiákat követelő vállalkozásunk volt Agh István peregrinációs naplójának feldolgozása, amelyet a 18. századi erdélyi-németalföldi kapcsolatok kutatói régóta számon tartottak, ám kiadására – talán a paleográfiai nehézségek miatt is – senki sem vállalkozott. Mint jeleztük, pályázatunk első évében Keserű Gizella elkészítette a szöveg átíratát, s elkészültek a németalföldi szellemi élet sok izgalmas részletét bemutató jegyzetei is. A négy nyelvű szöveg lektorálása és az egyelőre átdolgozásra szoruló előszó elkészültével a Peregrinatio Hungarorum sorozatban tesszük közzé. Ez a napló az eddig teljesen ismertelen mennonita és kollegiáns kapcsolati szálak dokumentálásával több németalföldi ösztönzésre született szöveg értelmezéséhez kínál majd új szempontokat. egyetlen 18. századi dokumentuma láthat napvilágot.